

**ДУХОВНЕ ЖИТТЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В
УМОВАХ ВІЙНИ 1939-1944 РР.**

Автор: Б.Р. Антонюк

Науковий керівник: В.В. Старка

У статті описано особливості духовного життя населення Західної України в контексті теми та проблеми тогочасних конфесій і їх роль в житті радянського населення.

Ключові слова : Друга світова війна; УАПЦ; АЦ; УГКЦ; РПЦ; ПАЦ в Польщі; Західна Україна; підпілля; партизани; радянська влада; німецька влада; СВБ; Церковна Рада;

В українській традиції завжди було прийнято дотримуватися релігійних засад і в побуті: з молитвою наші предки лягали спати і вставали вранці, вирушали в дорогу, споживали їжу, розпочинали польові роботи, виганяли на випас худобу навесні тощо. Свою працю на землі український селянин уважав службою Богові. З іконою Божої Матері козаки йшли в походи і перемагали.

Кожен народ старався боротись за національну церкву, іншими словами - автокефалію, адже саме церква завжди була консолідуючим чинником народу, з храмових амвонів лунали проповіді в яких завжди закликалось жити по правді, захищати свою батьківщину, стояти до кінця і ні в якому разі не зраджувати своїй країні. Окупант завжди першим чином старався або знищити церкву, або ж підкорити власним інтересам, аби саме через такий потужний духовно-соціальний інструмент підкорити народ.

Війна це безумовно трагедія для світу, для людей і саме в такий важкий час відбувається становлення народу, саме в цей час всі розуміють, хто свій, а хто чужий. А церква у цих подіях брала безпосередню участь. Такі моменти були у всіх війнах, а особливо у Другій світовій війні, коли один народ опинився по обидва боки барикад і ці барикади досить часто мінялись.

Православна церква

1 вересня 1939 року Гітлер напав на Польщу і через неповні три тижні ця країна зникла з карти світу. Її територія була поділена між Німеччиною та Радянським Союзом. Українські землі теж потрапили в цей диптих. Холмщина і Підляшшя опинились в німецькому Генерал-Губернаторстві, а Волинь, Полісся і Галичина в Радянському Союзі.

На православних землях Західної України прихід радянської влади 17 вересня 1939 року швидко поклав край численним здобуткам українізаційних акцій 20-30 років. З церков відразу зникла українська мова. Єдиною церквою на всю Волинь, де Служби і далі правились українською була Чеснохресна Братська церква єпископа Полікарпа в Луцьку. [5,93]

На весь Радянський союз станом на початок 1939 року залишалось лише 100 православних парафій і на волі було лише чотири ієрархи – Сергій (Старгородський), Олексій (Симанський), Миколай (Ярушевич) і Сергій (Воскресенський). На приєднаних територіях реалізовувався традиційний курс партії щодо церкви, але специфічно. Оподаткування громад та священників, конфіскація церковного майна та земель, закриття храмів, арешти кліру. Специфіка ж полягала в тому, що мова Богослужінь поступово ставала церковнослов'янською з російською вимовою. Чинився тиск на архієреїв з метою переходу їх під юрисдикцію Московської патріархії. З поміж українських єпископів не перейшли лише Олександр і Полікарп. [6,404]

На антирелігійну діяльність виділяються значні кошти. До боротьби проти релігії влада залучає інтелігенцію. Станом на 1 січня 1940 р. в Україні нараховувалось 16965 осередків СВБ (Спілка Войовничих Безбожників), що об'єднували 640019 членів. А до кінця 1941 р. намічалось довести чисельність спілки до 800000 членів. Ця величезна армада взяла під жорсткий контроль особисте життя громадян, щоб вони не підпали під вплив релігії. Активно діяли близько 5 тис. лекторів-антирелігійників, близько 10 тис. пропагандистів та агітаторів. В кожному обласному місті радянська влада продовжували систематичне закриття церков. Тільки за 1939-1941рр. політбюро ЦК КП/б/У розглянуло і затвердило закриття 183 церков по областях України. Між областями організовувались "соціалістичні змагання" на кращу постановку антирелігійної роботи. Однак число віруючих не меншало. Результативнішою в цьому напрямі була робота

НКВС. Репресивні органи фабрикували справи, організовували показові суди, на яких священників, монахів, дияконів, церковних старост обвинувачували в “антидержавній діяльності”, окрім того в спекуляції продуктами харчування та моральному розкладі. Вироки таких судів були, як правило, дуже суворими - від 3 до 10 років ув’язнення або заслання в концтабори. [6,410]

Московська патріарша Церква тільки оговтувалась від сталінського терору 30-х років. Справами патріархії керував місцеблюститель. Але після приєднання до СРСР Західної України і Білорусії, а потім Бессарабії, Буковини і прибалтійських країн, Москва вирішила використати Російську церкву для своїх політичних цілей. На ці території надісланий новий ієрарх архієпископ Сергій (Воскресенський), але тут він зіткнувся з духовенством Автокефальної церкви. [5,97]

Діяльність московської патріархії мала на меті запровадження повної монополії на західно-українських та західно-білоруських землях, проте це їм не вдалось оскільки 21 червня 1941 року німці вторглись у СРСР. [5,98]

У цей час у Холмі заснували Церковну Раду, яку визнав і затвердив митрополит Діонісій, глава ПАЦ в Польщі, невдовзі аналогічна рада з’явилась і в Варшаві, її очолив громадський і політичний діяч Іван Огієнко. Обидві організації взяли курс на українізацію церковного життя. Розпочали заходи для повернення захоплених католиками православних храмів. У травні 1940 року поляки звільнили і повернули Православній Церкві кафедральний собор Пресвятої Богородиці на Данилової горі у Холмі. Саме в цьому соборі 20 жовтня 1940 року відбулась хіротонія архімандрита Іларіона Огієнка на архієпископа Холмського і Подільського. У лютому 1941 висвячено ще одного ієрарха-українця – єпископа Краківського і Лемківського Палладія Видибіду-Руденка. В генерал-губернаторстві відновлено 100 православних парафій. Архієпископ Іларіон взяв курс на українізацію. Богослуження відбувались церковно-слов’янською мовою, а там, де було бажання парафіян – переходили повністю на

українську мову. Священники були зобов'язані виголошувати проповіді українською мовою. Друк теж ставав здебільшого українським. Як наслідок, Холмсько – Подільська єпархія проіснувала до літа 1944 року це час приходу радянських військ. [5,99]

Прихід гітлерівських загарбників кардинально змінив релігійну ситуацію в Україні. Не бажаючи мати у своєму тилу ворожо налаштоване населення, нацисти деякий час проводили досить помірковану окупаційну політику. Саме тоді загарбники оголосили свободу діяльності релігійних організацій.

Не знаючи справжніх планів нацистів, представники українських церковно-громадських кіл радо зустріли цю звістку. Здавалось, що після багатьох років переслідувань і репресій виникла реальна можливість відродження загальнонаціональної Автокефальної православної церкви. Робота в цьому напрямку розпочалась уже з літа 1941 р.

Наявні в нашому розпорядженні джерела засвідчують, що у той час представники автокефального руху тісно пов'язували відродження церкви з відродженням державності. Так єпископ Луцький і Ковельський Полікарп (Сікорський) у своєму архіпастирському посланні з нагоди проголошення у Львові “Акту відновлення Української Держави” писав: «Відроджена у вільній Українській Державі - Українська Вільна Православна Церква буде з народом одною нерозривною цілістю” (Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України, далі ЦДАГО Д - Ф. 3833. - Он. X. - Спр. 66. - Арк. 2). [6,438]

У грудні 1941 року німецька канцелярія видала спеціальну інструкцію про погодження з українським населенням, її п'ятий пункт стосувався церкви. У ньому вказувалося, що діяльність церков на території України не забороняється до тих пір, доки вони не займаються політичною діяльністю.

24 грудня 1941 р. відновились УАПЦ, але фаворитом німецької влади була Автономна церква створена архієпископом Олексієм на Таємному соборі в Почаєві 18 серпня 1941 року і підпорядковувалась Московській патріархії

На початку 1942 року почались перші сутички АЦ і УАПЦ за парафії у Києві, більшість яких відійшли до єпископа Пантелеймона (Автономна церква) , а пізніше до архієпископа Полікарпа (УАПЦ). [6,415]

Окупаційна влада прихильніше ставилась до АЦ, бо це був хороший інструмент створення пронацистських настроїв на ще не підконтрольній німцям території, а також на причину ворожого ставлення окупантів до УАПЦ вказує знайдена у 80-х роках таємна директива підполковника СС, доктора Томаса датована 11 лютим 1942 року у справі церкви в Україні : “Творенню загально-української Автокефальної Церкви під проводом митрополита належить всілякими способами перешкоджати”. І далі пояснення : “У православному церковному розумінні автокефалія є завжди в самій суті пов’язана з самостійним державництвом”. До речі, 5 лютого 1942 року собор єпископів РПЦ оголосив архієпископа Полікарпа – зрадником який разом “з партією петлюрівців” проголосив автокефалію і 28 березня зняли з нього духовний і чернечий сан, хоча не мали на це канонічного права. [6,416]

Проте всі ці суперечки і цей розкол не змогли роз’єднати людей попри всі старання влади. Десятиліття жорстоких гонінь не вбили у народі віри в Бога. “Ніколи церкви так не відвідувалися, як після повороту цієї можливості знову молитися і єднатися з Богом, - писав єпископ Ніканор. – “Люди масово приступали до виконання Святих Таїн, що були ними пропущені. Вінчались, охрещувались, справляли християнський похорон для рідних, що давно відійшли з життя. Люди всім своїм єством пізнавали Слово Боже, як спрагнена земля цілющу росу”. [5,99]

До кінця літа 1942 року Автономна церква мала 16 єпископів, а Українська Автокефальна Православна Церква – 14. Висвячувались священники, з’являлись нові релігійні громади, які посилали делегації до Києва з проханням про духовну опіку по всій Україні і не тільки.

Але утиски з боку влади були все більше відчутні. Німці забороняли допомагати полоненим чи навіть відвідувати їхні табори. Того ж літа влада

почала втручатись у Богослужіння. Заборонено було служити у свята (навіть великі), що припадали в будень. Траплялись випадки, що німці розпоряджались закінчувати службу раннім ранком, після чого гнали людей на роботу. В разі непослуху людей розганяли і замикали церкви. Були випадки побиття як священиків, так і людей. [5,100]

Майже повністю було заборонено друкувати невідкладно потрібні для відродженої Церкви богослужбові книжки та іншу церковно-релігійну літературу. Коли у Києві надрукували підпільним способом Вечірню й Утреню і про це довідались німці, вони конфіскували і спалили увесь наклад.

8 жовтня 1942 року митрополит Олексій від Автономної Церкви та архієпископ Мстислав від Української Автокефальної Православної Церкви, підписали Акт Поєднання на основі УАПЦ в духовному єднанні з митрополитом Діонісієм (ПАЦ Польщі).

Але під тиском влади та єпископів-москвофілів, яким об'єднання українських церков було вкрай невігідне, митрополит Олексій відкликав свій підпис. Отже, церква і надалі залишалась роз'єднаною.

На початку 1943 року рейхскомісаріат наказав реорганізувати УАПЦ й АЦ, позбавив їх центральної влади (голови Церкви і Собору єпископів) та підпорядкував єпископів німецькій адміністрації генерал-комісаріатів, в яких вони жили. Це було брутальним порушенням церковних канонів, безпрецедентним втручанням влади в життя Церкви. [5,101]

Влітку і восени 1943 року життя Української Автокефальної Православної Церкви на західноукраїнських землях проходило в умовах дедалі зростаючої партизанської війни проти німецьких окупантів, яка особливо розгорілась на Волині й Поліссі. Німці відплачували жорстокими репресіями, що часто охоплювали і Церкву, її служителів та віруючих. У липні 1943 року, під час масових арештів української інтелігенції на Волині, гестапівці заарештували кількох найближчих співробітників митрополита Полікарпа. Заарештованих тримали, як заручників. Коли в жовтні партизани вчинили замах на одного з

урядовців рейхскомісаріату, німці розстріляли кількасот в'язнів у Рівненській в'язниці, серед них члена адміністрації УАЩ о. Миколая Малюжинського і члена єпархіального управління в Рівному о. Володимира Місечка.

Понад 100 українських православних священиків упали жертвами німецького терору, багато інших опинилися у в'язницях і концтаборах. Окупанти палили села й церкви, розстрілювали невинне населення. Були жахливі випадки палення людей у церквах. Найбільше таких випадків було на Волині і Поліссі, але те саме більшою чи меншою мірою діялося і на інших землях України.

Після контрнаступу радянської армії, почалась еміграція на захід вищого духовенства, німецька влада вибору не залишала. Крім того, було ясно, що після повернення більшовицької влади усіх єпископів чекає або смерть, або табори, а з ними і “смерть” Церкви. Більшість єпископів виїхало але частина залишилася. Декого одразу ж судили, інших замінили. Після того, як у 1943-44 роках на терени України повернулася радянська влада, Російська Православна Церква стала єдиною напівлегальною культовою організацією. [5,101-102]

УГКЦ

На Галичині, яка з 1939 року була в складі Української РСР панівною за кількістю парафій та прихожан була Українська греко-католицька церква з її очільником митрополитом Андрієм (Шептицьким). З 1940 року почалися масові арешти і депортація громадян . До червня 1941 року з Західної України було депортовано в Сибір і Казахстан близько півтора мільйона населення, в тому числі багато духовенства, конфісковано церковні і монастирські землі, було наказано ліквідувати всі монастирі . Як свідчить аналіз статей релігійного змісту, предметом дослідження яких була діяльність УГКЦ в міжвоєнний період, за 20 місяців радянської влади в Галичині було вбито 34 греко-католицького священика, а 41 виселино насильно. [1,123]

Аналізуючи події 1939 року митрополит А. Шептицький згодом писав: “Більшовицька займанщина, що тривала майже два роки, спричинила майже повну руїну нашого бідного і обездоленого народу”. [7,30]

Дослідження показало, що відступ Червоної Армії у 1941 році перед наступаючими нацистськими військами супроводжувався численними кривавими розправами над мирним населенням, ув'язненими, серед яких було багато представників патріотичної інтелігенції, служителів церкви, активістів релігійного руху і просто мирних, ні в чому не винних людей. За даними О. Субтельного масові вбивства відбулися у Львові, Самборі, Станіславі, Тернополі, де загинуло близько 10 тис. в'язнів, та Рівному і Луцьку на Волині, де загинуло ще 5 тис. Природно, що організовані слідом за масовими депортаціями та наростаючим терором радянського режиму ці екзекуції поглибили відразу українців до радянської влади. Тому не дивно і зрозуміло, що греко-католицька ієрархія вітала німецьких окупантів. [8,381-382]

Глава УГКЦ А. Шептицький робив все для того, щоби Церква виконувала свою духовну місію перед народом і була спроможна й готова структурно та обрядово адаптуватися у воєнний час.

Коли 30 червня 1941 року у Львові був проголошений “Акт відновлення Української держави” митрополит Андрій із цієї нагоди видав пастирський лист до українського народу, що був прочитаний у всіх храмах митрополії, в якому закликалось підтримати вищеназваний акт. Відбувалися маніфести на підтримку документу, насипались пам'ятні пагорби та ставились хрести. Проходили святкові Богослужіння. [8,383]

У Львові 6 липня 1941-го відбулась нарада представників української громадськості в “справі консолідації всіх сил довкола ідеї відбудови української державності”, серед присутніх були представники різних конфесій. У подальшому, в Львові було створено Українську Національну Раду, котра спочатку називалася Радою сеньйорів. Рада мала намір стати соціально-політичним представником українського народу і “захищати інтереси українців

перед німецькою владою". Хоча німці відмовилися її визнавати, але дозволили їй існувати. Українську Національну Раду очолював колишній член парламенту К. Левицький, почесним головою був митрополит А. Шептицький, але незабаром Національна Рада припинила свою діяльність. Одним із приводів для цього став лист, написаний Шептицьким до рейхскомісара Г. Гімлера (лютий 1942 р.), у справі вбивства євреїв, а також мобілізації в лави поліції молоді. Митрополит сам врятував життя кількостам євреям, переховуючи їх у соборі св. Юра, наказував священникам і вірним Церкви надавати посильну гуманітарну допомогу переслідуваним, хоча за це грозила смертельна кара.[7,34]

У березні 1942 року А. Шептицький видав пастирський лист "Не убий!", в якому докоряв тим, хто чинив вбивства серед свого народу, погрожував відлученням від Церкви, вимагав від пастви ізолюватися від тих, що вбивали, вимагав їх прокляття.[7,35]

30 грудня 1941 року опублікований "Лист до всіх Високопреосвящених і преосвящених православних архієреїв в Україні і на українських землях", в якому закликалось розпочати консультації та переговори. На думку А. Шептицького, для подальшої роботи у цьому напрямку необхідно було створити спільну програму релігійного єднання. На Соборі УГКЦ в 1943 р. був затверджений "Декрет про єдність". Правила до Декрету зобов'язували священників уникати тривалого непорозуміння між собою, прищеплювати вірним почуття національної єдності на християнських засадах, застерігати від братовбивства, не вступати у політичну полеміку, а також виховувати молодь у дусі толерантності. Однак, зайняті внутрішніми проблемами, Православні конфесії не приділяли належної уваги переговорам з УГКЦ. [8,385]

Німецька влада підтримувала розкол, бо процес створення єдиної Церкви розглядався в контексті державотворчих прагнень і сприймався як політична загроза режиму. З цього приводу митрополит Андрей Шептицький писав у листі до папи Пія XII такі слова: "Влада (німецька) продовжує, поширює й поглиблює большевицьку систему... Нашим священникам не дозволено духовно

обслуговувати наших вірних, яких багато в Східній Україні. Бояться злуки Церков ...” [4, 348]

Після низки таких листів ставлення влади до Української греко-католицької церкви різко погіршилось. Але щось конкретне зробити вони не встигли, бо німці почали відступати.

Влітку, 1944 року завершилась німецька окупація Західної України. Проте бажаний мир не настав. На теренах західних областей почалася війна між Українською повстанською армією та військами НКВС. За цих обставин воєнна адміністрація у щойно визволених районах лояльно ставилась до місцевого населення. УГКЦ продовжувала свою діяльність. Духовенство, віруючі намагалися організувати церковно-громадські групи для допомоги хворим, сиротам, сім'ям, котрі постраждали від війни. В окремих містах і селах були прохання дозволити священикам, церковному активу відвідувати госпіталі, де б вони надавали допомогу. Проте влада нерідко ставилися з підозрою до подібного милосердя. [8,385]

Греко-католицькі священики закликали зупинити кровопролиття в західних областях. Станіславський єпископ Г. Комишин, наприклад, у липні та листопаді 1944 року звернувся із посланнями, в яких засуджував братовбивство. 7 вересня митрополит А. Шептицький публічно виступив на архієпископському соборі, зазначивши, що "становище селян в даний час стає нестерпним через погрози різних банд та організацій, ради яких поповнюються за рахунок людей, котрі ухиляються від військових повинностей і взагалі небажаючих служити в жодній армії. Проте серед них є й такі люди, які не підкоряються Законам Божим, не прислуховуються до голосу церкви і вважають себе людьми, покликаними виконувати каральні функції за позірні, а, можливо, й незначні злочини...". Уже в липні 1944 року, після вступу радянських військ у Львів уповноважений радянської адміністрації запропонував греко-католицькій церкві направити свою делегацію до Москви з метою отримання підтвердження

на продовження її діяльності. Для нормалізації відносин з державою митрополит вирішив вислати делегацію. [8,386]

1 листопада 1944 року А. Шептицький помер. Він очолював греко-католицьку церкву на протязі 43 років. Його діяльність для України мала непересічне значення. Він активно підтримував ідею державності і намагався її здійснити. Влада дозволила урочистою процесією поховати митрополита. 12 листопада главою УГКЦ став Й. Сліпий. [8,386]

22 грудня делегація греко-католицьких ієрархів на чолі з архімандритом Климентієм Шептицьким була прийнята головою Ради у справах релігійних культів при Раді Народних Комісарів СРСР Іваном Полянським. Делегація зустріла коректний прийом, оскільки в Кремлі хотіли з допомогою Церкви якомога швидше припинити воєнні дії УПА.[4,352]

Очевидно, тим самим провідники УГКЦ хотіли засвідчити лояльність до влади, і водночас усе ще сподівалися, що вона дасть можливість існувати Церкві. Делегація, крім того, передала 100 тис. крб. у фонд Червоного Хреста на допомогу Червоної Армії. Ці сподівання начебто й отримали підтримку в Москві, де на запитання про можливість вільного відправлення богослужінь греко-католицької церкви на території СРСР І. Полянський відповів ствердно. Це засвідчило про відсутність ворожої діяльності з боку архієреїв, духовенства та Церкви загалом, яка, до речі, у той час була законна, оскільки у листопаді 1944 року Раднарком СРСР прийняв постанову "Про порядок відкриття молитовних будинків релігійних культів", згідно з якою віруючі уніатської церкви мали право подавати заяву про реєстрацію своїх релігійних об'єднань.[2,38-40]

Так закінчився рік для віруючих УГКЦ, але послаблення було недовгим, адже в кінці 1944 – початку 1945 рр. почались арешти духовенства, а пізніше і повна ліквідація у 1946 році УГКЦ.

Висновок

Можна зробити висновок, що включення Західної України до складу Української РСР в 1939 році, без сумніву, було подією великої історичної ваги, оскільки вперше за багато століть українці з'єдналися в межах однієї державної структури. Однак, варто зазначити, що перше знайомство з радянською системою виявилось для приєднаних територій негативним досвідом. Віруючі всіх традиційних християнських конфесій були всяко обмежені в своїх духовних потребах, влада заборонила загальношкільні молитви перед і після навчання, які проводились вже багато років по всіх школах. Також організовувались соцзмагання на рахунок першості з антирелігійної боротьби.

Вже з початком Німецько-Радянської війни в 1941 році, здається, що народ здобув свободу віросповідання, але таємні документи і позиція німецької влади щодо об'єднання АЦ і УАПЦ, а також діалогу Православних церков з УГКЦ, показала зовсім іншу сторону "свободи віросповідання". В кінці кінців вийшло, що її ціль була в деконсолідації населення та ще більшому розколу церков.

Повторний прихід Радянської влади в 1944 році приніс чітке розуміння в кожної людини того, що свободи не буде і за неї треба боротись самим, церкви почали масово закриватись та перетворюватись в клуби, склади і т.д. Тим самим населення почало переховувати священників, надавати свої підвали під підпільні храми і хибна думка, що тільки УГКЦ була в підпіллі, бо всю країну не посадиш, і ті православні священники і єпископи які з часом опинились в РПЦ не перестали через це бути патріотами і пропагувати ідеї Української державності, а ті які емігрували всіляко підтримували українське населення у всіх його починаннях і не давали знищити пам'ять про те, що відбувалось на території Західної України в часи Другої світової війни з віруючим населенням та духовенством.

Оскільки доступ до храмів обмежувався то обряди, які проводили священнослужителі ставали таємними. Мало хто з людей хрестив дитину в

храмі, це відбувалось дуже пізно ввечері при світлі свічок і вдома. Деякі обряди зовсім не виконували через страх позбутись роботи та посади. Вінчання в храмі стало рідкістю, особливо в містах. Відспівування інколи і зовсім не виконувалось.

Але ніякій владі не вдалось викорінити в людей віру в Бога та прагнення своєї державності. І зараз у 2016 році я чітко розумію чому так важливо бути вільним у своїх поглядах і не боятись бути за це репресованим.

Список літератури

1. Перевезій В. УГКЦ у східно-галицькому суспільстві (20-30-ті роки ХХ ст.)
// Розбудова держави. - 1998. - № 11-12. - с. 120-125
2. Полянський П. Йосиф Сліпий // Історія в школі. - 1997. - № 6. - с. 38-40
3. Реєнт О. УГКЦ і визвольний рух українського народу // Історія України. - 1998. - № 4. - с. 1-2
4. Релігійне життя на західноукраїнських землях під час німецької окупації
// Збірник праць Науково-Дослідного центру періодики. - Львів, 1997. -
Вип. 3. - с. 345-362
5. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ // Вид. "Воскресіння". - Кенсінгтон,
1992. – с. 93-103
6. Колодний А. Климов В. Православ'я в Україні // Історія релігії в Україні. –
Київ, 1999. – Т.3 – с. 349-443
7. П. Франко Репресоване Духовенство УГКЦ / Франко Петро Михайлович.
– Львів, 2006. – с. 30 – 35
8. Щербяк Ю. А. Концептуальні засади освітньої доктрини Української
Греко-Католицької Церкви в ХХ столітті : монограф. / Ю. А. Щербяк. –
Тернопіль : Підруч. і посіб., 2006. – с. 381 – 387